

Іван Ярмошик
доктор історичних наук,
доцент, завідувач
кафедри спеціальних історичних
наук та правознавства
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

**«Коліївщина» у висвітленні польського мемуариста
кінця XVIII – початку XIX століття Яна Дуклана Охотського.**

Період на зламі XVIII - початку XIX століть був важким в історії польської державності. Позначений як гострим протистоянням всередині країни так і загарбницькими устремліннями сусідніх держав – Австрії, Прусії. Росії. Ці гострі потрясіння позначились і в суспільній думці, в художній та науковій історичній літературі.

Серед масиву праць польських авторів початку XIX століття, які становлять безперечний інтерес для дослідників минулого Волині, помітне місце займає група мемуарних творів. До сьогодні вони іще не були об'єктом належного історіографічного аналізу. Польська література того періоду багата мемуарами, які і до сьогодні залишаються маловідомими для широкого загалу волинських краєзнавців це в першу чергу спогади Яна Дуклана Охотського, Северина Букара, Хржонстовського, Аноніма Подолянина.

Мемуари Я.Охотського вперше були видрукувані в середині XIX століття у Вільно за ініціативою відомого на Волині польського громадського та культурного діяча, письменника Юзефа Крашевського [1]. В багатьох сучасних бібліографічних посиланнях останній зазначається і автором цієї праці, хоч був лише її видавцем. І. Крашевський в передмові наголошує, що спогади Я.Охотського протягом 30 – 40 – років були досить відомими і популярними на Волині, їх рукопис передавався від родини до родини, з рук в руки, викликаючи значний інтерес серед обивателів. Зрештою рукопис потрапив до видавця і після певного опрацювання був видрукуваний. Хоч як зазначив Ю.І.Крашевський в передмові, він намагався «*Nic w nich dodac, nie zmienic nie mamu odwagi, dajemi je jak są...*» все ж видання пройшло офіційну цензуру. Очевидно, видрукувані матеріали викликали зацікавлення у читачів, тому що через кілька років було здійснено їх видрук російською мовою [2]. Порівняно з Віленським виданням, російськомовне дещо скорочене, воно вийшло двохтомним замість чотирьохтомного. Російські видавці вважали лишньою інформацію про дворянські вибори на різні дворянські посади в губернії та в Житомирі і про інші конкретні події з історії тогочасного міста. На їх думку «они могут быть дороги разве только для житомирской публики и то не нынешней, а для той прежней, периода 1801 – 1830 годов»[3]. На наш

погляд саме така конкретна інформація становитиме інтерес для сучасних дослідників-краєзнавців.

Автор спогадів належав до збіднілої шляхти, родом із Люблінського воєводства, де його рід володів невеличким маєтком Ришки. В пошуках кращої долі батько переселився на Волинь, де і пройшло все подальше їх життя, і пізніше вони вважали себе місцевими постійними жителями «и только сохраняем одно воспоминание о первоначальном своем происхождении». Батько орендував маєток у Вільському ключі в графа Адама Понінківського до його банкрутства у 1791 році, після того служив у графа Іллінського. Ян Охотський отримав непогану на той час освіту, вивчав юриспруденцію, перебував на службі у відомих магнатів, зокрема своєю кар'єрою зобов'язаний лабунському воєводі Юзефу Стемпковському, який командував одним з полків направлених на придушення Коліївщини і був наділений королем правом засуджувати на смерть – *Jus gladii* (право меча) – та страчувати учасників повстання. Пізніше Ян оправдовував жорстоку поведінку свого патрона як таку що була продиктована обставинами боротьби.

В своїх мемуарах Ян Охотський виступає добросовісним описувачем, правдивим і до певної міри наївним. Його мемуари це власне сімейна хроніка, яка в деталях віддзеркалює побутове життя тогочасного суспільства.

Свої спогади писав уже на схилі літ (у віці 76 років), користуючись певними замітками та власною пам'яттю. При цьому з самого початку він застерігає читача, що пише не історію, а лише спогади зі свого бурхливого життя. Мемуари доносять до нас дух того часу. І саме ці особливості становлять їх найбільшу цінність. Крім побутових деталей, вони комплексно змальовують тип людини, спосіб тогочасного життя. При цьому слід пам'ятати, що в них йдеться про складну епоху в історії Польщі, тут є інформація про прийняття травневої Конституції 1791 року, автор описує яке враження на жителів Варшави мало її проголошення. Для нас є цікавою інформація про конкретну участь волинської шляхти у повстанні Тадеуша Костюшка, опис тих військових подій, які відбувались на території Волині, дисципліна у польських військах, їх ставлення до місцевого населення

На наш погляд, важливими для сучасного краєзнавства є описи традицій господарського та торгового життя тодішньої Волині. Так він багато уваги приділяє опису контрактних ярмарків у містах Львові та в Дубно, характер і порядок укладання угод, ціни на основні товари, в тому числі й на предмети розкоші.

Звертає увагу використання Я.Охотським термінів «Україна», «Волинь», «Поділля». Україною він вважав територію Київського, Овруцького, Бердичівського повітів Київського воєводства. Волинь і Поділля вважав окремими регіонами і у відповідності з тодішньою польською (та й російською) традицією не ототожнював їх з українськими землями. Щодо Чернігівщини вжив термін Малоросія.

Спогади Я.Охотського містять цінну інформацію про перші десятиліття існування Волинської губернії, формування і діяльність її адміністративних структур. Він дає власні характеристики тодішнім губернаторам (Гіжицькому, Комбурлею, Андржейковському). Як правило ці характеристики позитивні, однак поміж похвальними відгуками про можновладців, досить часто наводить приклади їх хабарництва, корупції, наклепництва в середовищі шляхти, ворожнечі на основі майнових спорів. Краєзнавцям Волині будуть цікавими і відомості про побутове життя відомих знатних вельмож того часу, зокрема Іллінського, який займав видне місце посеред магнатів Волині, власника Романова та багатьох сіл та містечок в краю.

Безперечно викличуть інтерес розповіді про їх моральні звичаї, побутове життя. Так серед польських авторів поширеними є відомості про п'янство серед українських козаків та українців взагалі. Ян Охотський таких відомостей не наводить, але детально описує про традиції вживання алкогольних напоїв серед польської шляхти. Для прикладу, Чуднівський староста Ільїнський під час першого обіду о 10-00 регулярно випивав 6 пляшок французького вина, під час другого обіду о 14-00, якщо не було гостей, – іще 6, а за вечерею знову ж 6 пляшок. Це крім того, що перед їжею для збудження апетиту випивали ще й певну кількість горілки. А на шляхетських сеймиках постійно давались накази депутатам на Варшавський сейм “не дозволять ни малейшей пошлины на вино”, а під кінець сеймиків шляхта напивалась і немилосердно рубалась шаблями [4]. Цікавим, очевидно, буде і такий спогад Я.Охотського, що після третього поділу Польщі, під час контракткових ярмарків у Львові, жінки “от великого патриотизма бросались в любовные интриги, без оглядки переменили любовников, отнимали их друг у друга. Мужья поступали совершенно также” [5]. Зрештою це призвело до того, що у Львові недоброзичливо почали дивитись на приїжджих поляків.

В мемуарах автор, серед інших подій, згадує і про таку відому сторінку в історії України як повстання Коліївщина. В часи повстання мемуарист був малою дитиною, як він виразився “jeszcze w kolebce leżał”, і повідомив лише те, що запам'ятав з розповідей вірогідних людей та, очевидно, під враженням від прочитаних протоколів воєнного суду, з якими він мав змогу ознайомитися в Лабуні у 1787 році, перебуваючи на службі у воєводи Ю.Стемпковського. Крім того, він висловив і свої думки про цю подію, яка сколихнула тоді всю Україну довго не полишала байдужими тих, хто був до неї якимось чином причетний.

Про Коліївщину в історіографії є ряд мемуарів безпосередніх очевидців повстання. Першими серед них з'явилися мемуари дітей Уманського губернатора Младановича – Вероніки Кребсової та її брата Павла, які були врятовані від смерті самим І.Гонтою та інших польських авторів [6]. Вероніка (після заміжжя Кребсова) на час повстання була 18-літньою дівчиною, а мемуари свої писала у 1827 році, коли вже була 77-літньою бабусею. Через що, як вважають дослідники, дійсні факти в її

пам'яті переплутались з вигадками [7]. Натомість її брат Павло в часи повстання мав приблизно 7-8 років, тому його свідчення теж не можуть бути достовірними. В першу чергу ці спогади мали на меті викликати співчуття до поляків як жертв «кровожадних гайдамаків».

Я.Охотському ці спогади не були відомі (деякі з них були видрукувані пізніше), тому що він висловлював жаль з того приводу, що ніхто з очевидців не описав цих відомих подій в деталях і безпристрасно. А ті розповіді, які йому довелося читати (хоч він не зазначив які саме) в недостатній мірі їх пояснюють.

Мемуарист зазначив, що головним учасником повстання був простий народ, дуже мало в заворушеннях брали участь освічені люди. А народом в першу чергу рухали почуття ненависті та бажання помсти. Головною причиною такої ненависті автор називає тяжке матеріальне становище селян, байдужість магнатів до нужд людей, здирництва орендарів-євреїв від яких тяжко терпіли місцеві жителі, їх було “obdzierano nieraz i srogo się obchodzono z ludem”. Мемуарист особливо наголошує, що люд який терпів такі наруги від управителів та євреїв-орендарів іще не зовсім втратив почуття власної гідності – “nie zaparł całkiem uczucia swej godności, a w dobrym bycie czerpał siłę do oporu” [8]. Зрештою жорстокі утиски і несправедливості викликали насильницький спротив. Як видно із зауважень мемуариста, Ю.Стемпковський в своїх рапортах доповідав королю про саме таку причину народного повстання. Правда він не знає чи опубліковані ці документи, чи збереглися взагалі, а якщо збереглися то можуть знаходитись у спадкоємців воєводи [9].

Повсталому народові симпатизувало духовенство, представників якого єднала з народом єдина віра (мемуарист тут має на увазі, очевидно, православне духовенство).

Я.Охотський вказує, що повстання розпочалося з Корсуня, а головним епіцентром подій стала Умань, де розпочалася нечувана різня всього, що викликало ненависть у народу, коли відбувались такі “świętokradztwa, o których wspominać nie chcę”. Причиною швидкого поширення повстання в Україні автор називає відсутність тут коронних військ, тому “Gonta z zebraną drużyną posunął się dalej i w pień wycinając szlachtę, księży i żydów nie zostawił nikogo od Dniepru do Pawłowoczu*”. Лише потім через певний час, коли підоспіли польські та російські війська, вдалося загасити вогнище повстання, а полонених гайдамаків відсилали для суду та покарання у містечко Кодню**, де знаходилась головна квартира головнокомандуючого польської армії (у Я.Охотського głównodowodzącą partyą ukraińską) Юзефа Стемпковського.

За розповідями очевидців, мемуарист описує і мужню поведінку І.Гонти під час жорстокої страти – “wyszedł na plac z wesołą i wypogodzoną twarzą, jakby do kuma na chrzciny”[10].

Мемуари Я.Охотського цікаві для краєзнавців ще й тим, що містять певні фактичні вказівки для пошуків з метою локалізації місць, пов'язаних з подіями Коліївщини. Зокрема, до сьогодні точно не визначено

захоронення, страчених у Кодні, гайдамаків. У Я.Охотського можна знайти вказівку, що в його часи тут іще зберігались сліди старого укріпленого замку, а на місці колишнього костюлу Августиніан видні ями, в яких утримували арештованих повстанців і що на цьому місці загинули тисячі людей [11].

Мемуарист згадує іще одного польського воєначальника, який разом із Ю.Стемпковським отримав від короля Станіслава Августа *Jus gladii* для упокорення гайдамаків. Це гродський суддя, місцевий поміщик із Зубовщини Дубровський, який організував власний загін для боротьби з гайдамаками, і перетворив свою резиденцію в Зубовщині у військовий табір, окопав її ровами й валами і пристосував її під тюрму для винуватців заворушень. Я.Охотський зазначає, що крім цього загону, в краю не було ніякої іншої поліції. Він був єдиним стражем державного порядку і спокою і добросовісно виконував свій обов'язок [12]. Разом з тим нічого не повідомляє про якісь конкретні каральні заходи Дубровського.

В спогадах знаходимо іще один епізод пізніших часів пов'язаний з Коліївщиною, який засвідчує, що грізне гайдамацьке повстання довго не давало спокою польським обивателям. На початку 90-х років XVIII століття в Польщі та в Україні активно розійшлися чутки про нову різанину подібну до уманської, яка нібито готується при підтримці сусідніх держав. З уст в уста переходили жахливі звістки про страшні ножі незвичної форми з спеціальними гачками для витягування нутрощів з живих людей. Переказували, що ці ножі везли великими партіями для майбутніх повстанців пилюпи (старовіри). Ножів цих ніхто не бачив, але чутки ходили досить активно і викликали жах у шляхти. Як зазначає Я.Охотський, дами від цього втрачали свідомість, а чоловіки пили старе угорське вино.

Це спричинило численні арешти монахів, ігуменів монастирів та інших підозрілих людей. Арештованих відправляли до Варшави, де вони піддавались жорстоким допитам. Звичайно, ніякої конкретної інформації так і не було одержано. Чутки про нове повстання, змусили шляхту зібратись на спеціальний сеймик в Житомирі, де було постановлено організувати в краї на випадок бунту спеціальні загони міліції, яка формувалася б із дворян. Командування над цим міліцейським корпусом доручили відставному генералу Суліжицькому. Про рішення житомирського дворянського зібрання було повідомлено у Варшаву, де їх схвалили і додатково надіслали на допомогу три полки війська. Налякана шляхта активно взялася викорінювати бунт, який, як їм здавалося, мав невдовзі відбутись. Були розіслані спеціальні циркуляри міським старостам з вказівкою арештовувати людей за будь-який непослух. Я.Охотський з жалем зазначає, що внаслідок цієї паніки і непідтверджених чуток, від рук ката загинуло багато невинних людей [13]. Таке повідомлення мемуариста свідчить, що бурхливі події гайдамаччини надовго залишились в пам'яті шляхетського стану Польщі і викликали у них справжній жах навіть через десятиріччя.

В мемуарах Я.Охотського знайшли відображення багато важливих подій того бурхливого часу. Вони цінні тим, що презентують погляди сучасника, представника середніх прошарків польської освіченої шляхти початку XIX ст. В опису подій Коліївщини, на відміну від інших польських авторів бачимо якщо не оправдання то співчуття до місцевого населення, яке внаслідок тяжкого гноблення з боку польських магнатів та утисків орендарів змушене було виступити на захист своєї честі та гідності.

Джерела та література

1. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – T. I – IV. – Wilno, 1857.
2. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И.Крашевским. – Т. 1-2. – Спб. 1874
3. Там само. С.318.
4. Там само. – Т.1. - С. 21.
5. Там само. – Т.1. – С. 26.
6. Krebsowa W. Opis auteniczny rzezi humańskiej. – Poznań, 1840.; Mładanowicz P. Rzez Humańska. – Warszawa, 1862.; Lippoman Rzez Umańska, czyli historia rewolucyi zrobionej przez Zelizniaka i Gontę, napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie prez znajdującego się w tejże rewoluciji. Bunt hajdamaków na Ukrainie 1768. – Poznań, 1854.
7. Мірчук П. Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк, 1973. – С. 6.
8. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – T. I – Wilno, 1857. – S. 106.
9. Там само. – S.108.
10. Там само – S. 108.
11. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И.Крашевским. – Т. 1. – Спб. 1874. – С. 49.
12. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – T. I – Wilno, 1857. – S. 109.
13. Рассказы о польской старине.... – С. 134 – 137.
* Паволоч у XVII столітті була значним містом, центром Паволоцького полку, нині село Попільнянського району Житомирської області
* *село Кодня нині Житомирського району Житомирської області